

معماری ایرانی و نگرش به رمزاندیشی در طراحی باغ‌های ایرانی

نمونه موردی «باغ ارم شیراز»

فهیمة یاری^{۱*}، راضیه هورشناس^۲

۱. دانشجوی دکتری معماری و پژوهشگر مرکز تحقیقات راه، مسکن و شهرسازی تهران

۲. کارشناس ارشد معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

* تهران، Email: Yari@bhrc.ac.ir

چکیده

شناسایی جنبه‌های مختلف معماری سنتی ایران می‌تواند به حفظ ریشه‌های فرهنگی این دستاورد تاریخی منجر گردد که علاوه بر حفظ پیشینه، راهگشای معماران در دوران معاصر گردد. دستیابی به معماری مختص این مرز و بوم جز با بررسی و مطالعه دقیق آن عملی نخواهد شد. در این میان رمزاندیشی بخشی از میراث فرهنگی ایران است که بیش از هر بخش از معماری در طراحی باغ ایرانی نمود پیدا کرده است. مفهومی که ریشه در باورهای دینی، اسطوره‌های ملی و تجارب انسانی مردمان این سرزمین دارد. مقاله حاضر با مطالعه در رمزها و جلوه‌های معماگونه باغ ایرانی به تحلیل مفاهیم می‌پردازد. سپس بر اساس مفاهیم تبیین شده در چارچوب نظری مقاله، نمونه موردی باغ ارم شیراز را مورد تجزیه و قرار می‌دهد. مطالعات انجام شده در این پژوهش گویای آن است که مفاهیم معنوی و باورهای ذهنی ایرانیان به خوبی در قالب رموزهای نمادین در باغ ایرانی تجلی پیدا کرده‌اند و نمونه تحلیل شده باغ ارم شیراز گواهی بر این مدعاست. رمزاندیشی از فرآیند ساخت باغ ایرانی آغاز می‌شود و در شکل‌دهی عناصر مصنوع و عناصر طبیعی امتداد می‌یابد. طراحی دیوار و حصار، مسیرهای حرکتی، سلسله مراتب و سکوها، عناصر تزئینی، کوشک، و ایوان، جملگی بر مبنای این دیدگاه قابل تفسیراند. آنچنان که گویی مبانی نظری و فرآیند طراحی باغ بر اساس نگرشی رمزاندیش و رمزباور شکل گرفته باشد. رمزاندیشی بخشی از اندیشه‌ی طراحی است و همراه با آن تفسیر می‌شود به صورتی که می‌توان باغ ایرانی را تجربه‌ای عینی-ذهنی از تجلی رموزهای فرهنگی دانست.

کلیدواژگان

باغ ایرانی، رمزاندیشی، طراحی منظر، باغ ارم شیراز

Iranian Architecture and Symbolism in Iranian Gardens

Case Study: Eram Garden

Fahimeh Yari^{1*}, Razieh Hoorshenas²

1. PhD candidate in Architecture & Researcher in BHRC, Tehran, Iran

2. M. SC, Energy & Architecture, Faculty of Art and Architecture, TMU University, Tehran, Iran

* Tehran, Iran, Yari@bhrc.ac.ir

Abstract

Thinking is a part of Iran's cultural heritage, which has manifested more than any other part of the architecture in the design of Persian garden. A concept that stems from religious beliefs, national myths, and human experiences of the peoples of this land. The paper studies the analysis of concepts in the mysteries and manifestations of Persian garden. Then, based on the concepts explained in the article's theoretical framework, the case study of Eram Garden of Shiraz is analyzed. Studies conducted in this research show that the spiritual concepts and mental beliefs of Iranians are well represented in the form of symbolic crypts in the Persian Eram gardens, and the analyzed sample of Eram Garden of Shiraz is a proof of this claim. Thinking about the mysteries of the process of construction of Persian garden has begun, stretching in the formation of elements of artifact and natural elements. The design of walls and fences, motor routes, hierarchies and platforms, decorative elements, pavilions, and artificial constructions and natural elements can all be interpreted on the basis of this view. As if the theoretical foundations and the decorative elements of garden designing were formed on the basis of a cryptic and contemplative approach. Cryptic thinking is a part of the concept of design and is interpreted along with it so that the Persian garden can be considered as an objective-subjective experience of manifestations of cultural crypts.

Keywords

Iranian Garden, Secrecy, Landscape Design, Eram Garden of Shiraz

۱- مقدمه

۱-۱- بیان ضرورت و اهمیت موضوع

طراحی منظر یکی از مهمترین دستاوردهای فرهنگی جامعه بشری به شمار می‌رود و چنان آیین‌های است که می‌توان در آن باورها و اندیشه‌های یک ملت را به مشاهده نشست. از این رو پرداختن به مفاهیم مربوط به شکل‌گیری باغ ایرانی به عنوان یک اثر فرهنگی، مهمترین گام در شناخت هرچه بهتر و فراهم ساختن ملزومات صیانت از آن خواهد بود.

دوران اسلامی مملو از آثار ارزشمند و اصیل معماری و طراحی منظر است، که خوشبختانه بخشی از آنها مانند باغ ارم شیراز، همچنان به حیات خویش ادامه می‌دهند. بدیهی است مطالعه و شناخت هرچه بیشتر این باغ‌ها زمینه‌ساز درک بهتر و استفاده مناسب‌تر از مفاهیم آنها در معماری و طراحی منظر در روزگار معاصر خواهد بود.

۲- بیان مساله

باغ همانند دیگر دستاوردهای تمدنی بشر، از مبانی نظر و اندیشه‌های شکل‌دهنده خود نشأت می‌گیرد. از این رو برای بازخوانی آن لازم است، مبانی نظری و بایسته‌های شکل‌گیری اثر مورد مطالعه و تحلیل قرار گیرد. در بسیاری از آثار و منابع موجود مفاهیم شکلی و مبانی کالبدی باغ ایرانی به خوبی تبیین شده است. در اندیشه‌های اندیشمندانی چون پیرنیا [۱۳۶۹] و [۱۳۷۲] قوانین و مبانی عقلی طراحی و ساخت باغ ایرانی به خوبی تحلیل شده است.

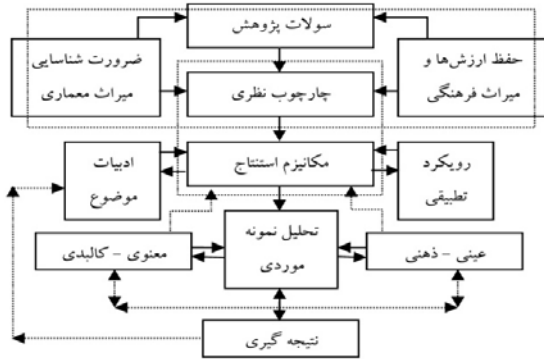
علاوه بر این رویکرد، عنایت به رموزها و باغ‌های ایرانی قدیمی قابل توجه دارد. در آثار افرادی چون رنه گنون و تیتوس بورکهارت جنبه‌های معنوی شکل‌گیری باغ ایرانی به تفصیل مطرح شده‌اند. اردلان [۱۳۸۲]، استیرلن [۱۳۷۷] و بورکهارت [۱۳۸۱ و ۱۳۸۷] به تبیین این رویکرد در تحلیل آثار هنر و معماری اسلامی پرداخته‌اند. مساله اصلی ایجاد تعامل میان مبانی و مفاهیم مطرح شده، و ظهور کالبدی آنهاست. بر اساس رویکرد پژوهش حاضر، این مفهوم در نمونه موردی «باغ ارم شیراز» به خوبی قابل مشاهده و بازشناسی است.

۳-۱- پرسش‌های تحقیق

چگونگی تجلی مفاهیم رمزگون در باغ ایرانی پرسش کلیدی این پژوهش است. پرسش‌های عملیاتی تحقیق عبارتند از:

۱- آیا می‌توان رمزاندیشی را به عنوان مبنا و مرجعی برای طراحی باغ و منظر ایرانی معرفی نمود؟

۲- آیا در نمونه موردی باغ ارم شیراز، جلوه‌هایی از رویکرد رمزاندیشی در طراحی باغ و منظر ایرانی قابل مشاهده است؟

نمودار ۱ فرآیند تحلیل باغ ایرانی. منبع: نگارندگان

۴-۱- روش تحقیق

در ابتدا مفهوم رمز و بیان رمزی در ساحت‌های گوناگون در گستره ادبیات و فرهنگ مورد مطالعه قرار گرفته، سپس ریشه‌های رمزاندیشی در اندیشه‌های ایرانی و اسلامی مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. با استفاده از روش تحقیقی کیفی مفاهیم مربوط جمع‌بندی شده [اوانگ، ۱۳۸۶: ۱۷۳-۲۰۲]، با استفاده از روش استدلال منطقی چهارچوبی برای رمزاندیشی در طراحی منظر و باغ ایرانی استخراج می‌شود. چهارچوب به دست آمده به عنوان ابزاری برای ارزیابی در باغ ارم شیراز به آزمون گذاشته می‌شود. پیش بینی می‌شود بتوان با تکیه بر مبانی نظری و جنبه‌های ذهنی، به تحلیل جنبه‌های کالبدی باغ ایرانی در نمونه موردی باغ ارم شیراز پرداخت.

۲- رمزاندیشی در طراحی باغ ایرانی

۲-۱- رمز و بیان رمزی

برای تحلیل رمزاندیشی در باغ ایرانی و شناسایی رموزها و آن لازم است، در مرحله نخست دلایل اصلی رمزگرایی و رمزاندیشی مورد تحلیل قرار گیرد. عدم امکان نمایش و بیان عالم غیب توسط ماده، از مهمترین دلایل رمزگرایی در اندیشه‌های بشری است.

از نظر هال [۵: ۱۳۸۰] نماد چیزی است که به جای چیز دیگر به کار می‌رود و نشانه آن است و بر آن دلالت دارد. بنابراین می‌توان گفت: رمز عبارت است از معنی باطنی که مخزون است تحت کلام ظاهری که غیر از اهل آن بدان دست نیابند [پورنامداریان، ۱۳۶۸: ۴]. اهمیت رمزاندیشی تا به آنجاست که برخی از پژوهشگران میزان غنای هر فرهنگ را با میزان رمزگرایی و تجلی آن در جامعه هم‌معنا دانسته‌اند [نقی‌زاده، ۱۳۸۴: ۱۷۳].

البته عده‌ای از پژوهشگران بر این عقیده‌اند که بسیاری از رموزها منشایی فرا زمینی دارند. در نتیجه رمز نشانه‌ای قراردادی نیست، بلکه نشانه صورت مثالی است. به عبارت دیگر تمامی اشیا در عالم هستی از دو جنبه مادی و معنوی برخوردارند. جنبه مادی ما را به مراتب بالاتر وجود می‌رساند که همان مفهوم حجاب در فرهنگ اسلامی یا مایا در فرهنگ هندوست. [انصر، ۱۳۸۶]

حافظ شیرازی در بیان ارتباط میان این دو ساحت در عالم هستی می‌گوید:

«مرا به کار جهان هرگز التفات نبود

رخ تو در نظر من چنین خوشش آراست»

آیاتی چون «وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ» [الرحمن: ۶] نشان‌دهنده نگرش رمزی قرآن به طبیعت است. از این روست که سعدی شیرازی طبیعت را به عنوان رمزی توحیدی معرفی می‌کند:

«برگ درختان سبز در نظر هوشیار
هر ورقش دفتر است معرفت کردگار»

شکل ۲ درب جنوبی باغ ارم، منبع: نگارندگان

۲- تحلیل نمونه موردی باغ ارم

۳-۱- تاریخچه باغ ارم

تاریخ ساخت باغ ارم شیراز دقیقاً مشخص نیست، اما شواهد تاریخی سابقه آن را به دوره سلجوقیان منتسب می‌نماید. [آریان پور، ۱۳۶۵: ۳۰۸] باغ ارم به لحاظ گونه‌شناسی، تا اواخر دوران زندیه یک باغ «حکومتی» بوده، و از اواخر دوران زندیه و سلطنت فتحعلی شاه قاجار با واگذاری آن به سران ایل قشقایی به یک باغ سکونتی - حکومتی تبدیل می‌شود. حافظ شیرازی در اشاره به باغ ارم می‌سراید:

«در گلستان ارم دوش چو از لطف هوا
زلف سنبل ز نسیم سحری می‌آشفت
گفتم ای مسند جم، جام جهان بینت کو
گفت افسوس که آن دولت بیدار بخت»

شکل ۳ منظره‌هایی باغ اندرونی در باغ ارم، منبع: اصداقت کیش، ۱۳۸۶

باغ ارم محبوبیت فراوان خود را مدیون درختان مرکبات و خیابان طولی است که در دو طرف آن سروهای باشکوه غرس گردیده و ساختمان جالب توجهی که شاهد مهمان‌نوازی بی‌دریغ ایل قشقایی بوده‌است.

۲-۲- واژه‌شناسی رمز و راز

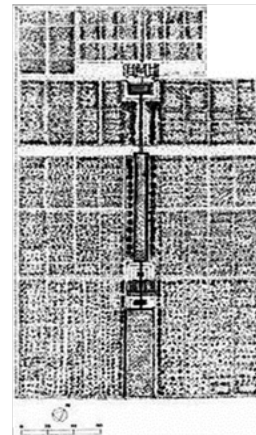
منظر از کلمه نظر اقتباس شده و در فرهنگ دهخدا، نظر به معنای نگریستن همراه با تفکر، تدبر و مکاشفه است. راز آن چیزی است که باید در دل نهفته باشد و یا چیزی که باید پنهان داشت و تنها به اشخاص مخصوص گفت. [لغت‌نامه دهخدا] تا آنجا که سنائی راز را عنوان مبنایی زیبایی‌شناسانه در طراحی معماری معرفی می‌کند:

«جان ز دانش کن مزین تا شوی زیبا از آنک
زیب کی گیرد عمارت بی نظام دست راز» [سنائی]

۲-۳- رمز و اثر هنری

تاریخ هنر نشان‌دهنده آن است که نمی‌توان میان رمز و اثر هنری فاصله‌ای قایل شد. به گونه‌ای که می‌توان رمزگرایی را به عنوان زبان هنری، به‌خصوص در هنرهای کهن معرفی نمود [باستید، ۱۳۷۵: ۱۰]. رمزگان هنری نشانه‌هایی هستند که پیام از طریق آنها انتقال می‌یابد. بورکهارت در بیان این مفهوم می‌گوید: «هنر مقدس رمز است» و الگوهایش بازتاب واقعیت عالم ماورائی و نمود سرشت رمزی عالم است [بورکهارت، ۱۳۸۱: ۸-۱۱].

بنابراین زبان رمزی بهترین وسیله برای بیان هنری است. تفکری که به عقیده گنون [۱۳۷۴: ۷-۱۰] به کمک این رمزها، از جهان محسوس به جهان نامحسوس و جهان معقول راه می‌یابد.

شکل ۱ پلان اولیه باغ ارم. منبع: [آریان پور، ۱۳۶۵: ۳۲۰]

۲-۴- رمزاندیشی در اندیشه ایرانی - اسلامی

رمزاندیشی در اندیشه‌های ایرانی - اسلامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. برخی زبان رمز، استعاره، کنایه و تمثیل را تنها راه بیان حقایق معنوی دانسته‌اند [ستاری، ۱۳۸۴: ۱۷۴]. از سوی دیگر قرآن مجید به عنوان بزرگترین کتاب آسمانی سرشار از اشارات و رمزهایی است که پی بردن به آنها تنها با عنایت پروردگار سبحان امکان‌پذیر است. اینچنین است که امام صادق [ع] می‌فرماید: کتاب خدای عزوجل دارای عبارت، اشارت، لطایف و حقایق است. عبارت برای عوام، اشارت برای خواص، لطایف برای اولیا و حقایق برای انبیا است [بحارالنوار، ج ۷۵: ۲۷۸].

مسیرهای حرکتی: مسیرهای حرکتی استخوان‌بندی باغ ایرانی را تشکیل داده، اغلب بر مبنای یک مسیر اصلی و مسیرهای فرعی طرح‌ریزی شده‌اند. استفاده از محورهای عمود بر هم همانند آنچه در فرش‌های ایرانی مشاهده می‌شود، از یک ایده کیهانی نشأت گرفته است. [Ardalan, 2000] بر اساس این ایده عالم وجود به چهار بخش، همراه با چهار رود مجزا تقسیم می‌شود. عدد چهار در زمینه جهت‌های چهارگانه، یا مراتب چهارگانه شامل شریعت، طریقت، معرفت و حقیقت [غیاث اللغات] و یا در موارد دیگر به عنوان عددی مقدس آمده است.

در باغ ارم در وسط محوطه خیابانی با سمت شرقی - غربی از جلوی عمارت اندرونی تا عمارت اصلی باغ امتداد یافته است. این مسیر در میان راه یک حوض آب نما می‌رسد. علاوه بر این دو خیابان عریض، مسیر دیگری هم به موازات این دو در تمام قسمت‌های باغ وجود دارد. ساختار فضایی مجموعه به صورتی است که تداعی‌کننده ایده «چهارباغ» و مفهوم جاودانگی در طراحی باغ ایرانی است.

سلسله مراتب و سکوها: تخت‌ها و سکوها در باغ ایرانی مفاهیم والایی را به ذهن متبادر می‌سازند. سیدحسین نصر [۱۳۸۶] در بیان مفهوم سلسله مراتب با استناد به اندیشه‌های هانری کربن آنها را نمودی از ایده سیر و سلوک در اندیشه‌های عرفانی معرفی می‌نماید. مفهوم سکوها در باغ ایرانی، اشاره به گذر از مرحله‌ای به مرحله دیگر دارد. هر اندازه شخص در سلسله مراتب وجودی از سطح عالم تجربه بالاتر می‌رود، به منتهای مطلوب که همان ملکوت الهی است نزدیک‌تر می‌شود. مراتب هفتگانه کمال انسان یا منازل هفتگانه سیر و سلوک آدمی از منظر عرفان اسلامی شامل عوالم جمادی، نباتی، حیوانی، انسانی، روحانی، نورانی و رحمانی است. مراتب سته صوفیان[□] و یا مراتب هفتگانه قرآنی به عنوان راهی برای شناخت حقیقت آفرینش در نگاه اندیشمندان معاصر مورد تاکید قرار گرفته است. [مؤدت: ۱۳۸۹]

تراس‌بندی شیب طبیعی زمین در امتداد مسیرها، نوعی سلسله مراتب حرکتی ایجاد می‌کنند. در باغ ارم نیز این مفهوم به خوبی قابل مشاهده و بازشناسی است. شیب زمین از غرب به سوی شرق است. طراح از این فرصت برای تراس‌بندی در مسیر حرکت در حدفاصل سردر تا کوشک، به‌خصوص در محور اصلی باغ سود جسته است.

شکل ۶ ستوری نصب شده در کوشک باغ ارم؛ منبع: نگارندگان

عناصر تزئینی: نقوش تزئینی در اندیشه ایرانی تأکیدی دوباره بر مفاهیمی است که ایده شکل‌دهنده طرح را هدایت کرده‌اند. از این رو نقوش به کار رفته در باغ ایرانی، تمثیلی از بهشت و زندگی جاودانه در آن است. نقوش‌هایی که بیش از هر چیز مخاطب را به یاد باغ ایرانی می‌اندازد، و به تبع آن بهشت را یادآور می‌شوند. [Khansari, 1998]

حرکت مارپیچ گیاه هئوما که در اندیشه‌های ایرانی آن را درخت زندگی دانسته‌اند، در جای جای باغ دیده می‌شود. درختی زندگی‌بخش که میوه آن غذای بهشتیان است. [البرماله: ۱۳۳۲] نقوش اسلیمی در نمای ساختمان‌ها، در

شکل ۴ نارنجستان باغ ارم و ضلع شرقی کوشک در عهد قاجاریه منبع: آرشیو عکس ارگ کریمخان شیراز

۲-۳- فرآیند ساخت باغ

۱-۲-۳- عناصر مصنوع

دیوار و حصار: محصوریت از اصلی‌ترین خصوصیت باغ ایرانی است و کلمه فارسی پردیس[□] نیز به معنای باغ محصور و احاطه شده توسط دیوار است. این کلمه از Pairi [حدود] و deaza [دیوار] مشتق شده است. محصوریت در باغ‌های ایران علاوه بر کارکرد اقلیمی، کارکردی فرهنگی نیز داشته است. [Khansari, 1998] مفاهیمی چون محرمیت و درون‌گرایی از مصادیق آن است.

پوشیده و محصور بودن در رویکرد رمزاندیش معمار ایرانی، نشانه‌ای از باغ بهشت، و مفهوم آرامش و جاودانگی را به همراه دارد. باغ ارم نیز همواره به عنوان باغی محصور مطرح بوده است. چنان که از بیان مؤلف فارسانمه ناصری^{□□} برمی‌آید در دوره قاجاریه این باغ حصار و دیواری از «چینه گل» داشته است. [حسینی‌فسائی، ۱۳۸۲] از این نظر محصوریت و ایجاد حریم یکی از ویژگی‌های اساسی این باغ بوده است.^{□□□}

سردر: تضاد و توالی جهان درون و برون از مفاهیم رمزی در طراحی باغ ایرانی است. مفهوم ورود یادآور تضاد بین زمان متغیر در جهان مادی و جاودانگی جهان معناست که به شکل آرامش، سکون و ثبات درون باغ جلوه‌گر می‌شود. ریشه‌های این رمز در ادبیات عرفانی به مفهوم دروازه آسمان [کامیار، ۱۳۸۲، ۸۵] و در علم مقدس تداعی‌کننده نظام زندگی و تکامل انسان با مرگ جسمانی [René, 2004] است. سردر نقطه شروع در طی طریق و سلوک عرفانی در باغ ایرانی است.

باغ ارم هرچند دارای المان‌های معمول ورودی مانند هشتی و دالان نیست، اما تزئینات سردر جنوبی باغ ارم با ترکیب آجر و کاشی که با ظرافت و زیبایی بسیار انجام شده است، ناشی از اهمیت سردر نزد طراح آن است.

شکل ۵ تراس بندی و سلسله مراتب دسترسی در باغ ارم؛ منبع: نگارندگان

آب: آب مهم‌ترین عنصر در پیدایی و پایایی باغ ایرانی است؛ عنصری پاک که پاکی او مایه پاکیزگی اهل زمین است. چنانچه سوره فرقان آیه ۴۸ آمده است: «وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا لِّبَيْنِ يَدَيْ رَحْمَتِهِ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا» [قرآن مجید ۴۸:۲۵].

متوسط بارش سالیانه در ایران کمتر از متوسط جهانی است، موضوعی که موجب می‌شود آب ارزش قابل توجهی پیدا کند و ایرانیان بیش از هر گروه دیگر درک نمایند که «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا» [قرآن مجید ۳۰:۲۱]. قرار گرفتن باغ قصرهایی مانند تخت سلیمان و کاخ فیروزآباد بیستون در کنار دریاچه‌ها، چشمه‌ها و دیگر منابع طبیعی آب آشامیدنی نشان از آشنایی مردم این مرز و بوم با اهمیت آب دارد.

در فرهنگ ایرانی - اسلامی آب روان، نماد پاکی و صداقت است. «به آب روان نزدیک می‌شوم؛ ناپیدایی دوکرانه را زمزمه می‌کند.» [سپهری، ۱۳۷۵:۱۷۰]

در باغ ارم نیز آب در جوی‌ها و حوض‌ها و حوضچه‌ها به صورتی حرکت می‌کند که بتواند تمام باغ را آبیاری نماید. آب روان در بین درختان نارنجستان و آب ساکن در استخرها و حوضچه‌ها، یادآور مفاهیم دوگانه زندگی و جاودانگی، حرکت و پویایی است. آب در باغ ارم در طی مسیر خود مدام از آبشارهای کوچک فرو می‌ریزد و صدای دلنشین آن یادآور زندگی و نشاط است.

شکل ۱۰ حرکت آب و صدای جریان زندگی در باغ، منبع: نگارندگان

شکل ۱۱ حوض آب در مقابل کوشک باغ ارم، منبع: نگارندگان

استخر بزرگی که در مقابل کوشک باغ ارم قرار گرفته، و تصویر عمارت در آن دیده می‌شود، بی‌کرانگی آسمان را در خود انعکاس می‌دهد. استخری با مساحت سیصد و سی و پنج مترمربع که آب ساکن را به معنای جاودانگی به نمایش می‌گذارد.

فواره تجلی جوشش آب از دورن نهر و نمادی از جوشش اندیشه و ایمان الهی است. سیدحسین نصر تجربه زمان را موضوعی ذهنی می‌داند و تجلی مفهوم جاودانگی را حاصل اندیشیدن و تعمق در آن معرفی می‌کند [۱۳۸۶]. بر اساس چنین رویکردی، مفهومی که از تحول رویدادها در ذهن یک انسان

نقاشی‌های سقف کوشک و حجاری ستون‌های ایوان، گل و بوته‌های تزیینی، بهشت را در ذهن مخاطب ترسیم می‌کنند.

شکل ۷ سرستون ایوان شرقی کوشک [نقش درخت هیوم] منبع: نگارندگان

کوشک: کوشک به لحاظ لغوی معادل قصر در عربی یا هر بنای بلند و رفیع است. [فرهنگ فارسی معین] کوشک در باغ ایرانی نمادی از هدف نهایی و غایت امور است. هنگامی که پس از گذر از تمامی مراتب به پایان راه می‌رسیم، کوشک به عنوان پاداشی برای سالک تلقی می‌شود. کوشک باغ ارم شیراز در حقیقت عمارتی سه طبقه، در بلندترین مکان باغ و در انتهای مسیر قرار گرفته است. بنایی با تزیینات فراوان که از فاصله دور خودنمایی می‌کند. از ابتدای حرکت کوشک در انتها به چشم می‌آید و در تمام طول مسیر قابل مشاهده است.

ایوان: ایوان در فرهنگ فارسی کنایه از آسمان است و به همین سبب واژه «هفت ایوان» را به «هفت آسمان» ترجمه می‌کنیم. [فرهنگ برهان قاطع] از تعریف دهخدا چنین برمی‌آید که ایوان طاق یا صفه‌ای است که افراد بالادست در آن می‌نشینند و نگاه به ایوان، به معنای امید به رحمت الهی است. به عبارت دیگر ایوان نقطه‌ای است که علاوه بر معنای واژگانی خود، به لحاظ شکلی نیز توجه مخاطب را به سمت آسمان جلب می‌نماید. ایوان شاهی است از آرامش درون عمارت و از دیدگاه مابعدالطبیعی، ایوان خود مقام نفس می‌تواند به شمار آید که میان باغ یا حیاط در حد روح و اتاق در حد جسم سیر می‌کند. [اردلان، ۱۳۸۲: ۲۳] ایوان از مهم‌ترین عناصر منظری در باغ ایرانی و بیانگر مفهوم تعالی است. این مفهوم در ایوان باغ ارم به خوبی ترسیم شده است. ایوانی رو به شرق، که در طبقه دوم و سوم قرار دارد. ایوان با کاشیکاری‌های دوره زندیه و قاجاریه، و نقش و نگاری که در آن مشاهده می‌شود، آسمان و مفاهیم مربوط به آن را به خوبی به نمایش می‌گذارد.

شکل ۸ نگاره‌های اسلیمی ایوان شرقی کوشک [نقش هیوم] منبع: نگارندگان

شکل ۹ نگاره‌های اسلیمی در کاشی‌های نمای شرقی کوشک منبع: نگارندگان

۳-۲-۲- عناصر طبیعی

بخشی از زیبایی‌آفرینی در نظام طراحی باغ و منظر به شمار می‌آید. هندسه راست‌گوشه باغ ایرانی و نظام هندسی کاشت درختان در تضادی آشکار با رشد ارگانیک درختان و گیاهان قرار دارد. تضادی که در نوع خود علاوه بر زیبایی بصری، رموزهای فراوانی را به همراه دارد. استفاده از اعداد مقدس بر رویکرد معناگرایانه به طراحی باغ تاکید می‌ورزد. دونالد ویلبر [۱۳۴۸] کاشت ردیفی ۷۲ درخت سرو را در محور باغ ارم گزارش می‌دهد.

هندسه پنهان در نظام «کاشت زوجی» درختان نیز خودنمایی می‌کند. استوارت [1913] این نوع کاشت درختان را ملهم از داستان‌هایی چون لیلی و مجنون و دیگر داستان‌های عرفانی ادبیات مشرق زمین می‌داند که اغلب آنها تداعی‌کننده فردوس برین هستند. در برخی مواقع هنر باغ‌سازی جلوه‌های کامل‌تری از این مفهوم را در باغ ارم شیراز رقم زده است. در این باغ تاکی تنومند و کهن در پایه یکی از سرونازها قرار گرفته، شاخه‌هایش را همچون ساقه پیچک، بر گرد سرو تابیده و از پای تا سر آن را در آغوش گرفته است.

نتیجه‌گیری

مروری بر دستاوردهای پژوهش نشان‌دهنده آن است که در یک رویکرد کل‌نگر می‌توان رمزاندیشی را به عنوان مبنای طراحی باغ ایرانی معرفی نمود. نتایج حاصل حاکی از آن است که طراح باغ ایرانی از عناصر منظر به عنوان رمزگان رمزپردازی خویش بهره‌گرفته، مفهومی که باغ ارم شیراز مثالی ارزشمند از تجلی آن است. مهمترین دستاوردهای مربوط به اختصار عبارت‌اند از:

- ۱- رویکرد طراح ایرانی به باغ، به مثابه فرصت برای بیان رمزی حقایق معنوی و زیبایی‌های عالم ملکوت است.
- ۲- استعارات و تمثیل‌های یادشده در باغ ایرانی بیش از هرچیز بر شبیه‌تر ساختن آن به بهشت الهی تاکید دارد.
- ۳- میل به جاودانگی و تحسین ازلی و ابدی بودن پروردگار سبحان بخشی از رموزهای باغ ایرانی است.
- ۴- رمزا برخلاف ظاهر مادی خود، آغازی برای رسیدن به مفاهیم و معانی والایی هستند که در جهان مادی قابل لمس نیستند.
- ۵- زمان عینی و زمان ذهنی، در کنار تغییر فصول و سایر بدایه‌پردازی‌ها، همه تأکیدی بر ناپایداری زندگی انسانی و پایداری خداوند متعال است.
- ۶- رمزاندیشی را می‌توان به عنوان مبنا و مرجعی برای تحلیل باغ ایرانی در نظر گرفت.
- ۷- رمزاندیشی بخشی از مبنای طراحی باغ ایرانی است که به خوبی با تمامیت اثر ممزوج شده است. به گونه‌ای که نمی‌توان کالبد را از محتوا، و استعاره را از مَشَبَّه تفکیک نمود.

پی‌نوشت‌ها

ⁱ Paraisoi

ⁱⁱ کتاب در دو جلد ارایه شده است. گفتار اول فارسنامه ناصری در مورد تاریخ فارس، پادشاهان و بزرگان آن از صدر اسلام تا سال ۱۳۱۱ و گفتار دوم درباره جغرافیا، آبادی‌ها، مساجد و به‌خصوص باغ‌های منطقه فارس است.

شرقی نقش می‌بندد، دوام و پایداری ذات باری‌تعالی و ناپایداری سایر موجودات است.ⁱⁱⁱ

گیاهان: درخت برای بسیاری از جوامع کهن نماد خدا یا جایگاه ذاتی متفاوتی بوده و آن را سرچشمه حکمت و دانش، و نامیرایی دانسته‌اند [هال، ۱۳۸۰: ۱۲۴]. «یوکانو» نام درخت زندگی در بابل است که شاخه‌هایی از جواهر داشت و هرکس از میوه آن می‌خورد، عمری جاودانه می‌یافت [هال، ۱۳۸۰: ۱۲۴].

درختان همیشه سبز نماد رشد مداوم، نشانه تجدید حیات و یادآور اسطوره بازگشت جاودانه به اصلی واحد است [دوبوکور، ۱۳۷۳: ۲۱]. مهمترین آنها سرو است که درختی با سابقه طولانی در فرهنگ و هنر ایران زمین به‌شمار می‌رود.

شکل ۱۲ سروناز شیراز در باغ ارم به عنوان رمز جاودانگی منبع: نگارندگان

ردیف سروها مشوق حرکت مخاطب در مسیری است که در رسیدن به بی‌نهایت وجود آغاز کرده است. علاوه بر آن، فرم کشیده و هرمی آن در طول مسیر با تاکید بر خطوط عمودی پرسپکتیوی بی‌نهایت را ایجاد می‌نماید.

شکل ۱۳ ردیف درختان سرو و شمشاد در محورهای باغ، منبع: نگارندگان

شکل ۱۴ جبهه شرقی یا باغ اندرونی و درختان نارنج باغ ارم. منبع: [اصداقت کیش، ۱۳۸۶]

هندسه پنهان: هندسه پنهان در باغ ایرانی در نظام کاشت آن متجلی می‌شود. لوریه [1986] معتقد است که ترکیب هندسه اقلیدسی و ارگانیک

- [13] صداقت کیش، جمشید (۱۳۸۶)، *شیراز: رویای رنگین سرزمین پارس*، آنه ماریکه لانگه، و علی شعریاف شعار (مترجم)، پژمان ضیاییان (عکاس)، ناشر: خانه فرهنگ و هنر گویا
- [14] گنون، رنه (۱۳۷۴)، *معانی رمز صلیب؛ تحقیقی در فن معارف تطبیقی*، ترجمه بابک عالیخانی، تهران: انتشارات سروش
- [15] نصر، سیدحسین (۱۳۸۶)، *دین و نظام طبیعت*، ترجمه محمدحسن فغفوری، تهران: نشر حکمت
- [16] نصر، سیدحسین (۱۳۸۸)، *معرفت و امر قدسی*، ترجمه فرزاد حاجی میرزایی، تهران: فرزاد روز
- [17] نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۴)، *مبانی هنر دینی در فرهنگ اسلامی*، تهران: نشر فرهنگ اسلامی
- [18] وثیق، بهزاد، و پورجعفر، محمدرضا (۱۳۸۷)، *بررسی حکمت عناصر منظر در بهشت قرآنی با تاکید بر سوره مبارکه الرحمن، باغ نظر، بهار و تابستان ۱۳۸۷؛ ۲۳:۹۵-۳۴*
- [19] ویلبر، دونالد (۱۳۴۸)، *باغ‌های ایرانی و کوشک‌های آن*، ترجمه‌ی مهین‌دخت صبا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب
- [20] وانگ، دیوید و گروت، لیندا (۱۳۸۶)، *روش‌های تحقیق در معماری*، ترجمه علیرضا عینی فر، انتشارات دانشگاه تهران
- [21] هال، جیمز (۱۳۸۰)، *فرهنگ نگاره‌های نمادها در هنر شرق و غرب*، رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر

ⁱⁱⁱ البته در سال‌های بعد دو ضلع این دیوار که مجاور بلوارهای «ارم» و «آسیاب سه‌تایی» است خراب شده و با نرده‌های آهنی جایگزین شده‌اند.

^{iv} مراحل بسیاری هست که خود و نفس مطلق را از هم جدا می‌سازد، نفس مطلق در مرحله نزولش به سوی تجلی، به وسیله اعیان یعنی پوست‌های بسیاری مخفی می‌شود، که در مقام رجوع به ذات واحد باید انداخته شوند [نصر، ۱۳۸۶ و ۱۳۸۸].

^v مراتب سته؛ به اصطلاح صوفیان: اول احدیت است و ثانی واحدیت که اعتبار ذات به اسماء و صفات، ثالث ارواح مجرده، رابع ملکوت که حاوی نفوس سماوی و بشریه است و آن را عالم مثال هم گویند، خامس عالم ملک که کنایه از اجسام و اعراض باشد و به عالم شهادت نیز مسمی می‌گردد، و سادس عالم انسان کامل که محل جمیع مراتب است [منبع: دهخدا، ماخذ: غیث اللغات].

^{vi} چنانکه امام صادق علیه‌السلام اطاعت و عبادت خالص را به صفای آب تشبیه کرده‌اند.

^{vii} اشاره به آیه شریفه سوره رحمن: *كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ [۲۶] وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ [۲۷]*

فهرست منابع

- [1] آریان‌پور، علی‌رضا (۱۳۶۵)، *پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز*، تهران: فرهنگسرا
- [2] اردلان، نادر و بختیار، لاله (۱۳۸۲)، *حس وحدت*، ترجمه حمید شاهرخ، تهران: نشر خاک
- [3] استیرلن، هانری (۱۳۷۷)، *اصفهان تصویر بهشت*، ترجمه جمشید ارجمند، چاپ اول، تهران: نشر فرزاد روز
- [4] الیاده، میرچا (۱۳۷۲)، *رساله در تاریخ ادیان*، ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش
- [5] باستید، روزه (۱۳۷۵)، *دانش اساطیر*، ترجمه‌ی جلال ستاری، چاپ اول، تهران: توس
- [6] بورکهارت، تیتوس (۱۳۸۱)، *هنر مقدس*، ترجمه جلال ستاری، تهران: سال نشر
- [7] بورکهارت، تیتوس (۱۳۸۷)، *مبانی هنر اسلامی*، ترجمه امیر نصری، نشر حقیقت
- [8] پورنامداریان، تقی (۱۳۶۸)، *رمز و داستان‌های رمزی*، چاپ سوم، تهران: نشر علمی فرهنگی
- [9] پیرنیا، محمدکریم (۱۳۶۹)، *شیوه‌های معماری ایرانی*، تدوین غلامحسین معماریان، تهران: موسسه نشر هنر اسلامی
- [10] پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۲)، *آشنایی با معماری اسلامی*، تدوین غلامحسین معماریان، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران
- [11] *تفسیر الصافی (الصافی فی تفسیر کلام الله)*، تالیف محمد بن مرتضی مشهور به ملا محسن فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ ق). [این کتاب، با مقدمه و تصحیح شیخ حسین اعلمی، در ۵ جلد به زبان عربی به همت مؤسسه اعلمی للمطبوعات چاپ و منتشر شده است.]
- [12] ستاری، جلال (۱۳۸۴)، *مدخلی بر رمزشناسی*، چاپ دوم، نشر مرکز